Sharada Research Journal
Multidisciplinary Peer Reviewed, Journal
ISSN : 3102-0658

रीतेः काव्यात्मत्वविवेकः

शिवराज लामिछाने
उपप्राध्यापकः
शारदाविद्यापीठम्, महेन्द्रनगरम्
Gmail: shivarajlamichhane01@gmail.com

सारः

नाट्यशास्त्रस्य प्रवृत्तिशब्दतो विकसिता रीतिरलङ्कारशास्त्रे मार्गः, पन्थाः, प्रस्थानमित्यादिभिः शब्दैर्व्याहृताऽस्ति । प्रारम्भे भूगोलमाधृत्य व्यवहृतेयं रीतिः पश्चात् भूगोलसीमानमतिरिच्य कविस्वभावेनाभिव्यक्तविषयानुकूलवर्णनशैलीत्वं प्रापत् । दण्डि-भामह-कुन्तकादिभिर्मार्गशब्देनाभिहितस्य तत्त्वस्य रीतिशब्देनाभिव्यञ्जनं विधाय तस्य काव्यात्मत्वेन स्थापनं वामनेन विहितम् । आनन्दवर्धनस्य ध्वनेः काव्यात्मत्वेन स्थापनानन्तरं रीतेः काव्यात्मत्वं प्रायेणास्वीकृतं बभूव । अमृतानन्दादिभिः कैश्चित् पुना रीतेः काव्यात्मत्वस्थापनस्यायासो विहितः, परं ध्वनिवादिभिस्तेषामायासो नितरां विफलीकृतः । ध्वनेः प्राक्काले रीतेर्यन्महत्त्वमासीत्, तद् ध्वनेरुत्तरकाले निरस्तमभवत् । शब्दसौन्दर्येणार्थसौन्दर्येण च समन्विताया विशिष्टपदरचनाया रीतित्वेन परिभाषणं विहितवता वामनेन रीतित्वं काव्यशरीरस्य विशिष्टे सङ्गठने न्यस्तं दृश्यते । अतो रीतेः काव्यात्मत्वसाधनं वस्तुतः काव्यस्य शब्दार्थशरीरस्यैवात्मत्वनिरूपणमस्ति । अनेनैव कारणेन रीतेः काव्यात्मत्वं पश्चवर्तिभिर्नाङ्गीकृतम्, समकालिकैश्च तस्य सर्वथा स्वीकारो न विहितः, यतो हि काव्यस्य वास्तविकानामाह्लादतत्त्वानां ध्वनिरसादीनां तत्र प्रविष्टिर्नासीत् । दण्डिवामनाभ्यां रीतेराधारत्वेन गृहीता गुणा रुद्रटेनास्वीकृताः सन्ति । स समासमाधृत्य रीतिनिरूपणं विहितवान् विद्यते । रीतिं शब्दसम्बद्धां कृत्वा रीतेः काव्यात्मत्वस्य विषये न किमपि ब्रुवाणो रुद्रटस्तस्याः काव्यात्मत्वं न स्वीकृतवान् प्रतिभाति । वामनस्य पदरचनारूपा रीतिः पदपदार्थगतसौन्दर्यविशिष्टा शब्दार्थगुणाश्रिता च वर्तते । आनन्दवर्धनेन तस्या एव पदरचनायाः पदसङ्घटनात्वेनोदीरणं विधाय तत्र रसानुकूलत्वमपेक्षितं वर्तते । आनन्दवर्धनेन माधुर्यादिगुणव्यञ्जकवर्णानां रीतेराधारत्वं स्वीकृत्य समासस्य रीतेर्बाह्यरूपत्वं गुणानां चान्तरिकरूपत्वं प्रतिपादितमस्ति । तदनुसारेण पदसङ्घटना माधुर्यादिगुणाश्रयेण रसाभिव्यक्तिं करोति । काव्यगताह्लादरूपस्य परमतत्त्वस्य रसस्यानुभूतौ पदसङ्घटनायाः साधनत्वं भवतीति विचार आनन्दवर्धनस्यास्ति । विश्वनाथेन रसादीनामुपकर्तृत्वं रीतौ निहितमस्ति । एतेनापि रसस्य काव्यात्मत्वं रीतेस्तत्साधनत्वं सिद्ध्यति । वामनानुसारेण रीतेर्नियामकानि तत्त्वानि न भवन्ति, यतो हि काव्यात्मरूपा रीतिः स्वायत्ता विद्यते । आनन्दवर्धनेन तु काव्यात्मत्वेन रसादिध्वनेर्निर्धारणं विधाय प्रथमं रसस्य तन्नियामकत्वं स्वीकृतम्, तदनु च वक्त्रौचित्यस्य, वाच्यौचित्यस्य, विषयौचित्यस्य च रीतेर्नियामकत्वं तेनाङ्गीकृतम् । एवमानन्दवर्धनेन रीते रसपरतन्त्रता निरूपिता । पश्चवर्तिभिश्च रीतेः पारतन्त्र्यं सर्वथा स्वीकृतम्, यतो हि ध्वनिरसादीन् विहाय रीतेरात्मत्वग्रहणं तत्त्वतोऽपि समुचितं नानुभूयते । वचनविन्यासक्रमरूपाया रीतेरेव कारणेन कथनविशेषः काव्यत्वं भजते, अन्यथा स इतिहासादिवद् विषयप्रतापदक एव सञ्जायते । अतः काव्यात्मत्वाभावेऽपि रीतिर्महिमशालिनी सति काव्यशास्त्रिणां समाजे नितरामुपस्थिता सञ्जाता । भौतपुस्तकालयतः साञ्जालिकपुस्तकालयतश्च सामग्रीसङ्कलनं विधाय विषयविश्लेषणं

कृत्वाऽऽलेखोऽयं सज्जीकृतो विद्यते। अत्र विदुषां विचारं तत्सन्दर्भेऽन्येषां विदुषां खण्डनं मण्डनं च प्रस्तुत्य निष्कर्षणायासो विहितोऽस्ति। अत आलेखोऽयं विशेषेण तुलनात्मकविधिप्रधानोऽनुभूयते। अत्र नूतनः सिद्धान्तः प्रतिपादितो नास्ति, अपि तु विदुषां पूर्वस्थापिताः सिद्धान्ताः परस्परं तुलिताः सन्तीति आलेखोऽयं निगमनात्मक एवास्ति, न तु आगमनात्मकः। वस्तुतो 'रीतेः काव्यात्मत्वं भवति न वा ?' इति विषयोऽत्र विश्लेषितो वर्तते। रीतेः स्वरूपविभागादिविषये तत्काव्यात्मत्त्वस्य विषये च बहुभिर्विद्वद्भिः समीक्षणं विहितमस्ति। तत्र कांश्चिद् द्वित्राननतिरिच्य बहुभिस्तु रीतेः काव्यात्मता नाङ्गीकृतैव प्राप्यते। अतो रीतिः काव्यात्मा तु न भवति, परं कथनविशेषस्य काव्यतासाधनायेयं प्रमुखां भूमिकां निर्वहतीति निष्कर्षोऽत्रोपस्थापयितुं शक्यते।

शब्दबीजानि गौडी, प्रस्थानम्, पाञ्चाली, मार्गः, लाटी, वैदर्भी, सम्प्रदायः।

विषयप्रवेशः

संस्कृतसाहित्यं विश्वसाहित्ये महत्त्वपूर्णं स्थानं बिभर्ति, यतो हि गुणात्मकदृशा परिमाणात्मकदृशा च संस्कृतसाहित्यस्य कोषो विपुलो वर्तते। काव्यदृशैव न काव्यशास्त्रदृशा च संस्कृतसाहित्यं महिमशालि वर्तते। संस्कृतस्य काव्यशास्त्रपरम्पराया आरम्भविन्दुं निश्चेतुं नाद्यावधि विद्वांसः समर्थाः सन्ति। प्राप्तानां सामग्रीणामाधारेण नाट्यशास्त्रकारो भरत आद्यः संस्कृतकाव्यशास्त्री मन्यते। भरतादारभ्याद्यपर्यन्तं ये काव्यशास्त्रिणः संस्कृतसाहित्ये समुद्भूताः, तेषां षट्त्सु सम्प्रदायेषु विभागो विद्वद्भिर्विधीयते। तेषु षट्त्सु सम्प्रदायेषु रीतिसम्प्रदायोऽन्यतमः, यस्य प्रवर्तकः काव्यालङ्कारसूत्रकारो वामनोऽस्ति। तेन गुणाधारे रीतेः स्वरूपादिनिर्धारणं विधाय रीतेरेव काव्यात्मत्वसाधनायासो नितरां विहितः। ध्वनिसम्प्रदायस्य स्थापनानन्तरं यद्यपि विद्वांसो रीतेः काव्यात्मत्वाद् विरता अभवन्, तथापि कथनविशेषस्य काव्यत्वसम्पादनाय तन्महत्त्वं सर्वैर्विमृष्टम्। अतः प्रायेण समैरपि विद्वद्भिः स्वेषु काव्यशास्त्रेषु रीतिर्विषयीकृता। 'विद्वद्विचारे सा रीतिः कीदृशी ? किञ्च तत्स्वरूपम् ? तत्काव्यात्मत्वसाधने कीदृशोऽस्ति वामनायासः ? का च तत्काव्यात्मत्वनिषेधे चानन्दवर्धनादीनां युक्तिः ?' इत्याद्याः प्रश्नाः समीक्षकाणां समाजे नितरामुद्भवन्ति। अस्मिन्नालेखे एषामेव प्रश्नानां समाधानायासो विहितोऽस्ति।

समस्याकथनम्

संस्कृतसाहित्यस्य काव्यशास्त्रपरम्परायां विशेषेण षट् सम्प्रदाया दृश्यन्ते। तेषु पदरचनारूपाया रीतेर्निरूपणेन तत्काव्यात्मत्वसाधने यतमानो वामनप्रवर्तितो रीतिसम्प्रदायोऽपि नितरां महिमशाली अस्ति। स सम्प्रदायो रीतेः काव्यात्मत्वसाधनमुद्दिश्य रीतिसिद्धान्तान् प्रतिपादितवान् विद्यते चेदन्ये च तत्काव्यात्मत्वनिषेधे यतमाना विद्यन्ते। 'रीतेः काव्यात्मत्वमुचितं न वा ?' इति विद्वत्संसदि विमृश्या समस्याऽस्ति। एतामेव मुख्यां समस्यामाधृत्य प्रस्तुतेऽस्मिन्नालेखे विशेषेण प्रदत्तानां तिसृणां समस्यानां समाधानार्थं सोहापोहं यत्नो विहितो विद्यते-

क) विदुषां विचारे रीतिः का ?

ख) रीतिवादिनः किमर्थं रीतेः काव्यात्मत्वसाधने यतमाना दृश्यन्ते ?

ग) रसध्वनिवादिनो रीतेः काव्यात्मत्वनिरासं कथं कुर्वन्ति ?

उद्देश्यम्

दर्शनस्य महत्त्वाख्यापनाय खण्डनमण्डनयोर्महत्त्वपूर्णा भूमिका भवति । पौरस्त्ये काव्यशास्त्रीया विषया अपित दर्शनवत् खण्डनमण्डनाभ्यामुत्कर्षं नीयन्ते । काव्यशास्त्रीयसम्प्रदायानामुत्कर्षस्यापि हेतुरयमेव । अन्यमतखण्डनेन स्वमतमण्डनेन च रीतेः काव्यात्मत्वसाधने रीतिवादिनो नितरां समुद्यताः सन्ति । रसध्वनिवादिनस्तु पुना रीतेः काव्यात्मत्वनिरासाय सर्वथा यतमानाः सन्ति । आलेखोऽयं रीतिसम्बद्धैस्तैरेव खण्डनमण्डनैः सम्बद्धो वर्तते । अत्र रीतेः काव्यात्मत्वविमर्श एव प्रामुख्येणोद्दिष्टमस्ति । तदेव प्रमुखमुद्देश्यमाधृत्य समाधेयोद्देश्यत्वेनास्यालेखस्योद्देश्यनिर्धारणमित्थं विहितमस्ति -

क) रीतेः स्वरूपविषये विद्वन्मतसमीक्षणम्,

ख) रीतिवादिनां मते रीतेः काव्यात्मत्वे हेतुनिरूपणम्,

ग) रसध्वनिवादिनां रीतेः काव्यात्मत्वनिरासविधिनिदर्शनम् ।

सीमा

संस्कृतकाव्यशास्त्रपरम्परायां विकसितेषु षट्त्सु सम्प्रदायेषु रीतिसम्प्रदायोऽन्यतमः । वामनप्रवर्तितः स सम्प्रदायः पदरचनारूपाया रीतेः काव्यात्मत्वं स्वीकरोति । तस्या रीतेः स्वरूपनिर्धारणपूर्वकमस्मिन्नालेखे रीतेः काव्यात्मत्वविमर्शो विधीयते । तदर्थमत्र भरतादारभ्य जगन्नाथान्तानां काव्यशास्त्रिणां प्रायेण समेषामपि विदुषां काव्यशास्त्रेषु वर्तमाना रीतिसम्बद्धा विषयाः समीक्षिताः सन्ति । अत्र रीतेः स्वरूपसम्बद्धास्तस्याः काव्यात्मत्वसम्बद्धाश्च प्रसङ्गा अध्ययनविषयीकृताः सन्ति । रीतेरन्यैस्तत्त्वैः सह साम्यवैषम्ययोर्विमर्शोऽत्र विहितो नास्ति, पुनरत्र काव्येषु प्रयुक्तानां रीतीनां समीक्षणं च विहितं नास्ति, एवं चात्र रीतिप्रयोगस्योदाहरणानि च प्रस्तुतानि न सन्ति । अयमेवास्यालेखस्य सीमा विद्यते ।

अध्ययनविधिः

रीतेः सस्वरूपं काव्यात्मत्वस्य समीक्षणमूलेऽस्मिन्नध्ययने सामग्रीसङ्कलनाय पुस्तकालयविधिः प्रयुक्तो विद्यते । पुस्तकालयविधिप्रयोगे च भौतपुस्तकालयेन साकं साञ्जालिकपुस्तकालयस्याप्युपयोगोऽत्र विहितोऽस्ति । तथा सङ्कलितानां सामग्रीणां विश्लेषणेनात्रोक्तानां समस्यानां समाधानार्थं यत्नो विहितो वर्तते । नाट्यशास्त्रम्, काव्यालङ्कारः, काव्यादर्शः, रुद्रटालङ्कारः, ध्वन्यालोकः, काव्यमीमांसा, काव्यप्रकाशः, साहित्यदर्पणः, रसगङ्गाधर इत्यादयो ग्रन्थाः, काव्यतत्त्वविश्लेषका काव्यात्ममीमांसा, काव्यविच्छित्तिमीमांसा इत्यादयो ग्रन्थाः, रीतिनिरूपकाः केचनालेखाश्चास्यालेखस्य निर्माणे सामग्रीत्वेन कृतोपयोगा विद्यन्ते । वामनभरतादीनां रीतिस्वरूपप्रस्तुतौ विश्लेषणविधेरुपयोगे विहितेऽपि प्रायेणात्र विविधविदुषां सोहापोहं मतसमीक्षणे तुलनात्मकविधिरेव बहुधा प्रयुक्तोऽस्ति उक्तैर्विधिभिरुक्तानां सामग्रीणां सत्यापनेनात्र निष्कर्षणं विहितमस्ति ।

व्युत्पत्तिदृशा रीतिस्वरूपम्

'रीयते' इति विग्रहे प्रस्रवणार्थकाद् रीङ्धातोः 'क्तिच्क्तौ संज्ञायाम् (अष्टाध्यायी ३/३/१७४)' इति सूत्रेण क्तिच्प्रत्ययविधानेनोत 'स्त्रियां क्तिन्' इति सूत्रेण क्तिन्प्रत्ययविधानेन च रीतिशब्दो निष्पद्यते। 'रीणन्ति गच्छन्त्यस्यां गुणा इति, रीयते क्षरत्यस्यां वाङ्मधुरधारा वा रीतिः' इति रीत्यर्थं प्रतिपादयता काव्यालङ्कारकामधेनुटीकाकारेण श्रीगोपेन्द्रत्रिपुरहरभूपालेनाधिकरणार्थे क्तिन्प्रत्ययविधानेन रीतिशब्दस्य निष्पत्तिर्निर्दिष्टा वर्तते (वामन ई. १९४१, पृ. १५)। रीतिशब्देनारकूटः, प्रचारः, स्यन्दः, लोहकिट्टम्, दग्धस्वर्णादिमलम्, सीमा, स्रवणम्, गतिः, स्वभावः, रूपम्, लक्षणम्, भावः, आत्मा, प्रकृतिः, सहजः, रूपतत्त्वम्, धर्मः, सर्गः, निसर्गः, शीलम्, सत्त्वम्, संसिद्धिः, स्तुतिरित्याद्या अर्था अवबोध्यन्ते (राधाकान्तदेवबहादुर वि.सं. २०८१, पृ. १६२)। काव्यशास्त्रे रीतिर्वामनाचार्येण काव्यात्मत्वेन प्रतिपादितं काव्यतत्त्वमस्ति, यत् पूर्ववर्तिनां काव्यशास्त्रिणां प्रवृत्ति-मार्ग-वृत्त्यादीनामाधारे स्थापितं विद्यते पश्चवर्तिभिश्च प्रायेण सर्वैरपि यस्य विषये सुव्याख्यातं विद्यते।

वामनपूर्वकालिकी रीतिः

रीतिशब्दप्रयोगस्येतिहासज्ञानस्येच्छा यदि मनसि जायते तर्हि वैदिकवाङ्मयमवश्यमेवालोडनीयम्। ऋग्वेदे बहुत्र रीतिशब्दस्य प्रयोगः प्राप्यते। 'यो गा उदाजत्स दिवे वि चाभजन्महीवरीतिः शवसासरत् पृथक् (ऋग्वेदः २/२४/१४)' इत्यत्र स्रवणार्थकाद् रीङ्धातोर्निष्पन्नो रीतिशब्दो धारार्थे प्रयुक्तो विद्यते। एवं 'वातेवाजुर्यानद्येवरीतिरक्षी इव चक्षुषा यातमर्वाक् (ऋग्वेदः २/३९/५)' इत्यत्र गत्यर्थकाद् रीङ्धातोर्निष्पन्नस्य रीतिशब्दस्य प्रयोगो मार्गार्थे विहितोऽस्ति। एवं च 'तामस्य रीतिपरशोरिव प्रत्यनीकमख्यं भुजे अस्य वर्पसः (ऋग्वेदः ५/४८/४)' इत्यत्र अभिमत्यर्थे रीतिशब्दः प्रयुक्तो विद्यते चेत् 'श्रुष्टी रयिर्वाजो वृत्रतूर्ये दिवो वृष्टिरीड्यो रीतिरपाम् (ऋग्वेदः ६/१३/१)' इत्यत्र सृष्टिकर्त्रर्थे रीतिशब्दस्य प्रयुक्तिः प्राप्यते। 'वृष्टिं दिवः पवस्व रीतिमपां जिन्वा गविष्टये धियः (ऋग्वेदः ९/१०८/१०)' इत्यत्रापि रीतिशब्दो गत्यर्थे प्रयुक्तोऽस्ति। न केवलं रीतिशब्द एव, अपि तु रीत्यर्थे काव्यशास्त्रिभिः प्रयुक्तानां प्रवृत्ति-वृत्ति-पथिन्-मार्ग-प्रस्थानादिशब्दानामितिहासोऽपि वेदेनैव सम्बद्धः प्राप्यते (जयमन्तमिश्र ई. २००५, पृ. १५०)।

'रीतिनिर्णयं सुवर्णनाभः (राजशेखरः वि.सं. २०२१, पृ. २) इति राजशेखरस्य वचनानुसारेण सुवर्णनाभनाम्ना विदुषा रीतनिर्णयाख्यो रीतिनिरूपणपरो ग्रन्थो विरचित आसीत्। यद्यपि काव्यमीमांसायां तस्य ग्रन्थस्य नामोल्लेखः प्राप्यते, तथापि क्वचिदपि तस्य ग्रन्थस्य प्राप्तेरसम्भवात् काव्यशास्त्रेतिहासे नाट्यशास्त्रमेव रीतितत्त्वस्य सर्वप्राचीन आधारो मन्यते। आचार्यो भरतो नाट्यप्रवृत्तित्वेन मार्गाणां व्यवस्थापनं विहितवानस्ति। दण्डिभामहयोर्मार्गस्य वामनस्य रीतेश्चाधारः सैव भरतस्य प्रवृत्तिः। भरतानुसारेण प्रवृत्तेश्चातुर्विध्यं वर्तते। उक्तं च भरतेन-

चतुर्विधा प्रवृत्तिश्च प्रोक्ता नाट्यप्रयोगतः।
आवन्ती दाक्षिणात्या च पाञ्चाली चौड्रमागधी॥ (नाट्यशास्त्रम् १४/३६)

संसारस्य विविधदेशे प्रचलितानां परिवेश-भाषाऽऽचारादीनां वार्ताया यथायथं प्रकटनाद् भरतस्तन्नाट्यतत्त्वं प्रवृत्तिनाम्नाऽऽख्यातवानस्ति। प्रवृत्तिं परिभाषयता तेन पुनरुक्तमस्ति- 'पृथिव्यां नाना देशवेशभाषाचारवार्ताः प्रख्यापयतीति प्रवृत्तिः (भरतः ई. १९८४, पृ. १५७)' इति। भरतानुसारेण नाट्यप्रवृत्तेः सम्बन्धो न केवलं भाषया, अपि तु वेशेनाचारेण च

भवति । एतेन प्रवृत्तेः क्षेत्रं रीतिक्षेत्राद् विस्तृता वर्तते । यथा भरतोक्तप्रवृत्तेः सम्बन्धो नानादेशैः सह दृश्यते, तथैव वामनोक्तरीतेः सम्बन्धोऽपि विविधैर्भूभागैः सह दृश्यते । अतो वामनोक्तरीतेर्विकासे भरतोक्तप्रवृत्तिर्नितरां साहाय्यकारिणी विद्यते।

काव्यभेदप्रदर्शनक्रमे वैदर्भ-गौडमार्गयोः सङ्केतं विधाय तथा वैदर्भगौडादिक्रमेण काव्यमार्गपृथक्करणं बुद्धिहीनानां कार्यं मतवानस्ति भामह एवम्-

वैदर्भमन्यदस्तीति मन्यन्ते सुधियोऽपरे।
तदेव च किल ज्यायः सदर्थमपि नापरम्॥
गौडीयमिदमेतत्तु वैदर्भमति किं पृथक्।
गतानुगतिकन्यायान्नानाख्येममेधसाम्॥ (काव्यालङ्कारः १/३१-३२)

भामहानुसारेण वैदर्भादिमार्गाणामश्मकादिदेशविशेषेण सम्बन्धप्रदर्शनमुचितं नास्ति, यतो हि तन्मते मार्गाणां वैदर्भादिसंज्ञा तु यादृच्छिकी वर्तते (जयमन्तमिश्र ई. २००५, पृ. १५१) । 'विदर्भादिषु दृष्टत्वात् सा समाख्या (काव्यालङ्कारसूत्रम् १/२/१०)' इति सूत्रस्य वृत्तिं कुर्वता वामनेन 'न पुनर्देशैः किञ्चिदुपक्रियते काव्यानाम् (वामन ई. १९४१, पृ. १६)' इति वाक्येन भामहस्य तन्मतं समर्थितं विद्यते। गौडदेशस्य कविरपि वैदर्भ्यां रीत्यां लेखनीं चालयति। विदर्भस्य कवयः पाञ्चाल्यां काव्यरचनसामर्थ्यं भजन्ते। पुनः पाञ्चालस्य च कवयो गौड्यां काव्यं रचयितुं पारयन्ते। अतो वामनभामहयोः सोक्तिर्युक्तिमती दृश्यते। एतेन वामनस्य रीतिसिद्धान्तप्रतिपादने भामहनिरूपितस्य मार्गतत्त्वस्य साहाय्यकृत्त्वं नितरामनुभूयते।

दण्डिना काव्यमार्गस्य नैकविधत्वं संसूच्य वैदर्भगौडयोः प्रामुख्यं सङ्केतितमस्ति। उक्तं च तेन-

अस्त्यनेको गिरां मार्गः सूक्ष्मभेदं परस्परम्।
तत्र वैदर्भगौडीयौ वर्ण्येते प्रस्फुटान्तरौ॥ (काव्यादर्शः १/४०)

वैदर्भमार्गं निरूपयितुमिच्छुर्दण्डी श्लेषादीनां दशगुणानामुद्देशं विधाय तेषां वैदर्भमार्गस्य प्राणत्वमुपपादितवान् वर्तते चेद् गौडमार्गे प्रायेण तद्विपरीतत्वं सूचितवानस्ति। तत्कथनमेवं विद्यते-

श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता।
अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः॥
इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृताः।
एषां विपर्ययः प्रायो दृश्यते गौडवर्त्मनि॥ (काव्यादर्शः १/४१-४२)

एवं वैदर्भगौडमार्गयोर्भेदनिरूपणानन्तरं काव्यादर्शकारो दण्डी वैदर्भमार्गे श्लेषादीनां स्वरूपं निर्दिश्य 'गौडमार्गे तद्विरीतत्वं कथं सम्पद्यते ?' इति चोपपादितवानस्ति। दण्डिना यथा मार्गाणां स्वरूपं गुणानाधृत्य निर्दिष्टमस्ति, तथैव वामनेन च रीतीनां स्वरूपं गुणानाधृत्यैव निरूपितमस्ति। एवं विचारे वामनो रीतिप्रतिपादनेऽवश्यं दण्डिमतेभ्योऽपि साहाय्यं जग्राहेति ज्ञायते।

विष्णुधर्मोत्तरपुराणानुसारेणापि प्रवृत्तिर्वेशभाषानुकरणेन काव्यादिषु प्रवर्तते । सा प्रवृत्तिर्वृत्तीनामाश्रयत्वं वहति । आवन्ती दाक्षिणात्या मागधी पाञ्चाली चेति सा चतुर्विधाऽस्ति (जयमन्तमिश्र ई. २००५, १४८) । इमाश्चतस्रः प्रवृत्तयो बाणभट्टस्य

समये उदीच्य-प्रतीच्य-दाक्षिणात्य-गौडनाम्ना व्यवह्रियन्ते स्म । बाणभट्टानुसारेण उदीच्या प्रवृत्तिः श्लेषभरिता भवति, प्रतीच्याऽर्थगौरवगर्विता भवति, दाक्षिणात्या उत्प्रेक्षयोत्प्रेक्षिता भवति, गौडीया चाक्षराणामाडम्बरेण विलसिता भवति । प्रवृत्तीनां स्वरूपमुपस्थापयता बाणभट्टेन निगदितमस्ति-

श्लेषप्रायमुदीच्येषु प्रतीच्येष्वर्थगौरवम् ।

उत्प्रेक्षा दाक्षिणात्येषु गौडेष्वक्षरडम्बरः ॥ (हर्षचरितम् १/७)

काव्ये नवीनार्थता, अग्राम्यजातिता, श्लिष्टत्वेऽक्लिष्टत्वम्, स्फुटरसत्वम्, अक्षराडम्बरश्चेत्येषां समेषामेकत्रोपस्थितेर्दुर्लभत्वं संसूच्य प्रवृत्तिनिर्वचनपरेण बाणभट्टेनैवं व्यञ्जनया तदर्थं सत्कवित्वमपेक्षितं वर्तते-

नवोऽर्थो जातिरग्राम्या श्लेषोऽक्लिष्टः स्फुटो रसः ।

विकटाक्षरबन्धश्च कृत्स्नमेकत्र दुर्लभम् ॥ (हर्षचरितम् १/८)

बाणेन रीतिशब्दस्तु प्रयुक्तो नास्ति परं रीतेराधारभूतानां गुणालङ्कारादीनामुल्लेखस्तु विहित एव वर्तते । वृत्तिशब्दद्वारा तेन यत् प्रतिपादितं तत् तु रीतेः स्वरूपादिनिर्देशाय साहाय्यमवश्यं करोत्येव । विष्णुधर्मोत्तरपुराणस्यैतत्सम्बद्धविषयास्तु प्रायेण भरतोक्ताभिः प्रवृत्तिभिः साम्यं भजन्त एव । अत एवं विमर्शे वामनेन पूर्वजानां पृष्ठभूमावेव रीतितत्त्वस्य निरूपणं विहितं दृश्यते ।

वामनस्य रीतिः

दण्डिभामहाभ्यां साङ्गोपाङ्गं प्रतिपादितस्य मार्गतत्त्वस्य भरतेन प्रतिपादितस्य प्रवृत्तितत्त्वस्य च स्वरूपभेदादिषु स्वानुकूलं किमपि परिवर्तनं विधायाचार्येण वामनेन रीतिस्वरूपस्य तत्प्रभेदमहत्त्वादीनां सौस्थिर्याय महान् यत्नो विहितो दृश्यते (काव्यात्ममीमांसा, पृ. १४५) । काव्यस्य मूलतत्त्वस्यात्मशब्देन निर्देशः सर्वप्रथमं वामनेनैव विहितः प्राप्यते । तेन रीतितत्त्वस्य काव्यात्मत्वं प्रतिपादयितुं 'रीतिरात्मा काव्यस्य (काव्यालङ्कारसूत्रम् १/२/६)' इति सूत्रं निर्दिष्टमस्ति । वामनानुसारेण यथा प्राणिनां शरीरस्य सञ्चालकमात्मतत्त्वं भवति, तथैव शब्दार्थशरीरस्य काव्यस्याप्यात्मतत्त्वं रीतिरेवास्ति । कथयत्यत्र वृत्तिकारः- 'रीतिर्नामेयमात्मा काव्यस्य शरीरस्येवेति वाक्यशेषः (वामन ई. १९४१, पृ. १४) । कथं रीतेः काव्यत्वमिति प्रतिपादयता टीकाकृता भूपालेन पुनर्निगदितमस्ति- 'करङ्कगात्रकल्पकर्कशतर्कवाक्यवैलक्षण्यप्रकटनप्रगल्भः कश्चन स्फुरत्ताहेतुस्वभावोऽत्रात्मेत्युच्यते (वामन ई. १९४१, पृ. १५) । 'रीतिरात्मास्ति चेत् किं तच्छरीरस्वरूपम् ?' इति जिज्ञासां समादधानो भूपालः पुनः स्पष्टीकृतवान् वर्तते- 'अशरीरभूतस्यात्मावच्छेदकत्वासम्भवादित्याशङ्क्य शब्दार्थयुगलं शरीरम्, तस्याधिष्ठाता रीतिर्नामात्मेत्युपपत्तिमुन्मीलयितुमाकाङ्क्षितपदमापूरयति (वामन ई. १९४१, पृ. १५) । 'का च रीतिरिति शङ्कां समादधानो वामनो निगदितवानस्ति- 'विशिष्टपदरचना रीतिः (काव्यालङ्कारसूत्रम् १/२/७) । विशिष्टत्वं विशेषवत्त्वम् । कश्चासौ विशेषः ? कथितवानस्त्यत्र वामनः- 'विशेषो गुणात्मा (काव्यालङ्कारसूत्रम् १/२/८)' इति अर्थात् वक्ष्यमाणगुणरूपो विशेषः (वामन ई. १९४१, पृ. १५) । स च गुणः काव्यशोभाकृद् धर्मः (काव्यालङ्कारसूत्रम् ३/१/१) । तेन काव्यशोभाकृता धर्मेण विना शब्दार्थयोः न कथञ्चन काव्यत्वापत्तिर्भवति, यतो हि गुणालङ्कारसंस्कृतयोः शब्दार्थयोरेव काव्यता सम्पद्यते (वामन ई. १९४१, पृ. ३) । एतेन ज्ञायते काव्यशोभायाः कर्तृत्वरूपगुणविशिष्टा पदरचनैव रीतिरस्ति, या वामनद्वारा काव्यात्मत्वेन स्वीकृता विद्यते । अस्यामेव रीत्यां रेखासु चित्रमिव काव्यं समाहितं भवति (वामन ई.

१९४१, पृ. २१)। चित्रं केवलं रेखामयं भवति, चित्रे रेखामतिरिच्य कोऽपि तात्त्विकः पदार्थो न भवति। रेखाया अपाकरणे चित्रस्याप्यस्तित्वं समाप्यते। एवमेव काव्ये रीतिमतिरिच्य न किमपि तत्त्वं भवति। रीत्यभावे काव्यत्वमपि न सम्भवति। यथा चित्रे रेखाया आत्मत्वं भवति, तथैव सर्वप्रधानत्वात् काव्ये रीतिरेव काव्यात्मा सम्पद्यते।

रीतेर्वैदर्भी-गौडी-पाञ्चालीभेदात् त्रिविधत्वं वामनेन स्वीकृतमस्ति (काव्यालङ्कारसूत्रम् १/२/९)। तत्र वैदर्भी समग्रगुणा भवति (काव्यालङ्कारसूत्रम् १/२/११)। अतो वैदर्भी सर्वग्राह्या रीतिरस्ति। कथयति च वामनोऽत्र- 'तासां पूर्वा ग्राह्या गुणसाकल्यात् (काव्यालङ्कारसूत्रम् २/१/१४)' इति । विशेषतोऽर्थगुणानां समेषामपि सौन्दर्यं वैदर्भ्यामेव रीत्यामास्वाद्यं भवति (काव्यालङ्कारसूत्रम् १/२/२०) । वैदर्भ्या रीत्याः संसर्गेणैव तुच्छोऽप्यर्थ आस्वाद्यो भवति (काव्यालङ्कारसूत्रम् १/२/२१) । अनेनापि प्रसङ्गेन रीतेः काव्यात्मत्वं सिद्ध्यति । काव्येऽर्थप्रौढिरोजोगुणेन (काव्यालङ्कारसूत्रम् ३/२/२), उक्तिवैचित्र्यं माधुर्यगुणेन (काव्यालङ्कारसूत्रम् ३/२/११), नूतनार्थकल्पना समाधिगुणेन (काव्यालङ्कारसूत्रम् ३/२/७), रसप्रकर्षः कान्तिगुणेन (काव्यालङ्कारसूत्रम् ३/२१५), अर्थस्य विमलता च प्रसादगुणेन (काव्यालङ्कारसूत्रम् ३/२/३) चान्तर्गच्छन्ति। एते सर्वेऽपि गुणा वैदर्भ्या रीत्यैव परिष्कारं यान्ति, यतो ह्यर्थगुणस्य लेशोऽपि वैदर्भ्या एवास्वाद्यतां याति। तेनार्थगुणस्यास्वाद्यतां सम्पादयमाना रीतिरेव काव्यस्यात्मत्वं बिभर्ति (जयमन्तमिश्र ई. २००५, पृ. १४६)। वामनेन काव्ये रीत्यतिरिक्तस्य वस्तुनोऽस्तित्वं तु स्वीकृतं वर्तते, परं वामनानुसारेण तस्यापि वस्तुनश्चमत्कृती रीतिमतिरिच्य न केनापि सम्भवति। अतो वामनमते रीतिरात्मा काव्यस्य सम्पद्यते।

काव्यालङ्कारसूत्रस्य 'तदुपारोहादर्थगुणलेशोऽपि (काव्यालङ्कारसूत्रम् १/२/२१)' इति सूत्रस्य वृत्तिं कुर्वता वामनेन निगदितमस्ति-

किन्त्वस्ति काचिदपरैव पदानुपूर्वी यस्यां न किञ्चिदपि किञ्चिदिवावभाति।
आदन्दयत्यथ च कर्णपथं प्रयाता चेतः सताममृतवृष्टिरिव प्रविष्टा॥ (वामन ई. १९४१, पृ. २५)

एतदनुसारेण वैदर्भ्यां रीत्यां तादृश्यलौकिकी पदरचनाशक्तिरस्ति, यत्र निबद्धं सत् तुच्छमपि वस्तु चमत्कामरमयं भवति, असदपि वस्तु सदिव प्रतिभाति, सामान्यमपि वस्तु अलौकिकमनुभूयते। तादृशं वस्तु सहृदयानां कर्णगोचरं भूत्वा तद्धृदयं पीयूषवृष्ट्येवाह्लादयति। शब्दसौन्दर्यं काव्ये वैदर्भीं रीतिं प्राप्य चमत्कारातिरेकं प्राप्नोति। नीरसोऽपि विषयो वैदर्भ्या रीत्या सरसो विधीयते । वैदर्भ्या रीत्या माध्यमेन काव्ये सहृदयहृदयानामाह्लादनक्षमा काचिदनिर्वचनीया शब्दचमत्कृतिरुपतिष्ठति, यत्र शब्दशोभा नितरां नरीनृत्यति। कथयति चास्मिन् सन्दर्भे पुनर्वृत्तिकारो वामनः-

वचसि यमभधिगम्य स्पन्दते वाचकश्रीर्वितथमवितथत्वं यत्र वस्तु प्रयाति।
उदयति हि स तादृक् क्वापि वैदर्भरीतौ सहृदयहृदयानां रञ्जकः कोऽपि पाकः॥ (वामन ई. १९४१, पृ. २५)

एवं वैदर्भीप्रमुखाणां रीतीनां महिमानं बहुत्र सम्पादयता वामनेन काव्यतत्त्वेषु रीतेः सर्वोत्कर्षः सूचितो विद्यते।

वामनोत्तरकालिकी रीतिः

अनुप्रासस्य स्वरूपप्रभेदादीनां वर्णनक्रमे उद्भटेन परुषा, उपनागरिका, कोमला (ग्राम्या) चेति तिस्रो वृत्तय उल्लिखिता विद्यन्ते (जयमन्तमिश्र ई. २००५, पृ. १५१)। सा वृत्तिः प्रायेण वामनाभिमतरीत्या साम्यं भजते।
रीतेर्विषये रुद्रटेन नवीन आयाम उपस्थापितो विद्यते। उद्भटो वृत्तिशब्देनैव रीतिविचारं कृतवानस्ति। 'नाम्ना वृत्तिर्द्वेधा भवति

समासासमासभेदेन' इति कथयता तेन पदानां समासावस्थां विचार्य वैदर्भ्यादीनां रीतीनां निरूपणं विहितं वर्तते । प्रथमं समासाऽसमासा चेति वृत्तेर्द्वैविध्यं प्रदर्श्य स समासायां वैदर्भ्याः, असमासायां च पाञ्चाली-लाटी-गौडीनां स्थापनं विहितवानस्ति (रुद्रटालङ्कारः २/३) । तन्मते स समासस्य सर्वथाऽभावे वैदर्भी रीतिर्भवति (रुद्रटालङ्कारः २/६), द्वित्राणां पदानामेव समासे पाञ्चाली वृत्तिर्भवति, पञ्चषाणां पदानां समासे लाटी रीतिर्भवति, यथाशक्ति दीर्घसमासप्रयोगे च गौडी रीतिर्भवति (रुद्रटालङ्कारः २/४) । रुद्रटेन रीतिविचारे रसविशेषेण रीतिविशेषस्य सम्बन्धश्चोपस्थापितो विद्यते । तदनुसारेण श्रृङ्गाररसाभिव्यक्तये माधुर्य-लालित्यगुणाभ्यां समन्विताया वैदर्भ्याः पाञ्चाल्या रीतेः प्रयोगः कार्यः (रुद्रटालङ्कारः १४/३७) । एवं प्रेयःकरुणभयानकाद्भुतानां रसानामभिव्यक्तयेऽपि वैदर्भी पाञ्चाली वा रीतिः प्रयोज्या, रौद्राभिव्यक्तये तु लाटीया गौडीया वा रीतिः प्रयोज्या (रुद्रटालङ्कारः १५/२०) । एवं रीतिविचारे रुद्रटो वामनादिभिः प्रेरितोऽपि स्वीयां नवीनामुद्भावनां प्रस्तुतवान् विद्यते ।

अग्निपुराणस्य रीतिविचारोऽपि रुद्रटेन साम्यं भजते, यतो हि सोऽपि समासमाधृत्य रीतिविचारं प्रस्तुतवानस्ति । स रीतिगुणयोर्मिथो न किमपि तारतम्यं प्रदर्शितवानस्ति । तदनुसारेण वाग्विद्यायाः सम्प्रतिज्ञाने रीतिरुत्पद्यते, सा पाञ्चाली, गौडी, वैदर्भी, लाटी चेति त्रिविधा वर्तते (अग्निपुराणम् ३४०/१) । अग्निपुराणं विश्वकोशत्वेन विराजमानं विविधविषयाणां सङ्ग्रहरूपं पुराणमस्ति । केचिद् विद्वांसोऽस्य सङ्ग्रहः काले काले जात इति मन्वते । तेनास्य पुराणस्य काव्यशास्त्रसम्बद्धो भागोऽपि कालदृशा सुनिश्चितो नास्ति । अतो लाट्या रीतेरुद्भवकर्तृत्वं विद्वांसो रुद्रटे निदधति (जयमन्तमिश्र ई. २००५, पृ. १५२) ।

आनन्दवर्धनस्य रीतिविचारोऽपि समासाधृत एवास्ति । स सङ्घटनाशब्देन रीतेः स्वरूपादिकं प्रदर्शितवान् विद्यते । वामनोऽसमासा, मध्यमसमासा, दीर्घसमासा चेति सङ्घटनायास्त्रैविध्यं प्रदर्शितवानस्ति (आनन्दवर्धनः ई. २०१३, ३/५) । सङ्घटनास्वरूपं प्रदर्शयताऽऽनन्दवर्धनेन समुदीरितमस्ति-

गुणानाश्रित्य तिष्ठन्ती माधुर्यादीन् व्यनक्ति सा ।
रसांस्तन्नियमे हेतुरौचित्यं वक्तृवाच्ययोः ॥ (ध्वन्यालोकः ३/६) इति ।

आनन्दवर्धनानुसारेण तादृशी गुणाधृता रसानुकूला च पदरचना सङ्घटना वर्तते, यस्याश्च हेतुत्वं वक्तृवाच्ययोरौचित्ये विद्यमानं भवति । कारिकामिमां विवृण्वानेनानन्दवर्धनेन गुणसङ्घटनयोः सम्बन्धस्य विषयेऽनेके विकल्पा एवमुपस्थापिताः सन्ति- "अत्र च विकल्प्यं गुणानां सङ्घटनायाश्चैक्यं व्यतिरेको वा ? व्यतिरेकेऽपि द्वयी गतिर्गुणाश्रया सङ्घटना सङ्घटनाश्रया वा गुणाः (आनन्दवर्धनः ई. २०१३, पृ. १४५)" इति । आनन्दवर्धनानुसारेण गुणसङ्घटनयोरैक्यपक्षे आत्मभूतान् गुणानाश्रित्य तिष्ठन्ती सङ्घटना रसादीन् व्यनक्ति चेत् सङ्घनाश्रयगुणपक्षे चाधेयभूतान् गुणानाश्रित्य तिष्ठन्ती सङ्घटना रसादीनामभिव्यञ्जनं करोति (आनन्दवर्धनः ई. २०१३, पृ. १४५) । गुणसङ्घटनयोर्भिन्नत्वरूपे गुणाश्रयसङ्घटनापक्षे गुणपरतन्त्रस्वभावा सङ्घटना गुणानाश्रित्य तिष्ठन्ती रसादीन् प्रकटयति (आनन्दवर्धनः ई. २०१३, पृ. १४५) । अस्या विकल्पकल्पनाया औचित्यं प्रकटयता ध्वनिकारेण पुनरुक्तमस्ति- "यदि गुणाः सङ्घटना चेत्येकं तत्त्वं संघटनाश्रया वा गुणाः, तदा संघटनाया इव गुणानामनियतविषयत्वप्रसङ्गः । गुणानां हि माधुर्यप्रसादप्रकर्षः करुणविप्रलम्भश्रृङ्गारविषय एव । रौद्राद्भुतादिविषयमोजः । माधुर्यप्रसादौ रसभावतदाभासविषयावेवेति विषयनियमो व्यवस्थितः, संघटनायास्तु स विघटते । तथाहि श्रृङ्गारेऽपि दीर्घसमासा दृश्यते रौद्रादिष्वसमासा चेति

(आनन्दवर्धनः ई. २०१३, पृ. १४६)" । एवमानन्दवर्धनेन रुद्रटेनेव सङ्घटनाविशेषस्य रसादिविशेषेण सम्बन्धश्चोपस्थापितो विद्यते ।

आनन्दवर्धनेन वामनादिवद् रीतिगुणयोरभेदोऽपि स्वीकृतो नास्ति, उद्भटादिवद् रीतेर्गुणाधारत्वं चाङ्गीकृतं नास्ति । तदनुसारेण रीतिर्गुणाश्रिता भवति, सा च समस्तैरसमस्तैर्वा पदैर्गुणानाश्रित्य निर्मिता रीती रसाभिव्यक्तेः माध्यमत्वं भजते । आनन्दवर्धनस्य रीती रसाभिव्यक्तेः साधनत्वं भजमाना सती गुणाश्रिततत्वादात्मन्येव सिद्धा न जायते चेद् वामनस्य रीतिरात्मस्थानीयत्वात् स्वस्मिन्नेव सिद्धा वर्तते । रसोपकारिण्या आनन्दवर्धनोपपादिताया रीतेर्नियामकत्वं वक्त्रौचित्ये, वाच्यौचित्ये, विषयौचित्ये रसौचित्ये वा भवति (जयमन्तमिश्र ई. २००५, पृ. १५३) । रीतेरात्मत्वस्यासङ्गतत्वं प्रदर्शयताऽऽनन्दवर्धनेन रीतेरात्मत्वसाधनं काव्येऽस्फुटरूपेण वर्तमानस्य ध्वनितत्त्वस्य व्याख्यानेऽसमर्थानां विदुषां कार्यमिति निर्देश एवं विहितो वर्तते-

अस्फुटस्फुरितं काव्यतत्त्वमेतद् यथोदितम् ।

अशक्नुवद्भिर्व्याकर्तुं रीतयः सम्प्रवर्तिताः ॥ (ध्वन्यालोकः ३/४६)

राजशेखरः प्रवृत्ति-वृत्ति-रीतिषु पार्थक्यं प्रतिपादितवानस्ति । तेनोक्तं वर्तते- 'वेषविन्यासक्रमः प्रवृत्तिः, विलासविन्यासक्रमो वृत्तिः, वचनविन्यासक्रमो रीतिः (राजशेखरः वि.सं. २०२१, पृ. २५)' इति । एवं वचनविन्यासक्रमस्य रीतित्वेन परिभाषणं विहितवतो राजशेखरस्यापि रीत्याधारः समास एव । तदनुसारेण साहित्यविद्यावध्वा अवशंवदत्वे काव्यपुरुषेणोच्चरितानि समासयुक्तानि सानुप्रासानि योगवृत्तिपरम्परागर्भाणि च पदानि गौडीयरीतिनाम्ना प्रचलितान्यभवन् (राजशेखरः वि.सं. २०२१, पृ. २२) । एवं तस्याः साहित्यविद्यावध्वाः किञ्चिद्वशंवदत्वे काव्यपुरुषेणोच्चरितानि स्वल्पसमासयुक्तानि स्वल्पानुप्रासमयानि सोपचारगर्भाणि च पदानि पाञ्चालीरीतिनाम्ना ख्यातानि (राजशेखरः वि.सं. २०२१, पृ. २३) । पुनः साहित्यविद्यावध्वा अत्यन्तं वशंवदत्वे काव्यपुरुषेणोच्चरितानि समासरहितानि स्थानानुप्रासयुक्तानि योगवृत्तिगर्भाणि च वचनानि वैदर्भीरीतित्वेन व्यवहृतान्यभवन् (राजशेखरः वि.सं. २०२१, पृ. २५) । एवं गौड्यां दीर्घसमासानि, पाञ्चाल्यां स्वल्पसमासानि, वैदर्भ्यां चासमासानि पदानि प्रयुज्यन्त इति ज्ञायते । समासाधारेणैव रीतिभेदं प्रतिपादयतोऽपि राजशेखरस्य तत्प्रतिपादनशैली पूर्वेभ्यो भिन्ना दृश्यते ।

कुन्तको रीतित्वं मार्गे एव दृष्टवानस्ति । सुकुमार-विचित्र-मध्यमभेदात् कविप्रस्थानहेतोर्मार्गस्य त्रैविध्यं प्रदर्शयता तेनोक्तमस्ति-

सम्प्रति तत्र ये मार्गाः कविप्रस्थानहेतवः ।

सुकुमारो विचित्रश्च मध्यमश्चोभयात्मकः ॥ (वक्रोक्तिजीवितम् १/२४)

तेन वक्रोक्तिजीविते सुकुमारादिमार्गाणां स्वरूपप्रदर्शनपूर्वकं प्रतिमार्गं माधुर्य-प्रसाद-लावण्य-आभिजात्यादिगुणानां स्वरूपं च निर्धारितमस्ति । कोमलैरसमस्तैः पदैर्विन्यस्तः सुकुमारमार्गो माधुर्यप्रसादलावण्याभिजात्यरूपैश्चतुर्भिरसाधारणैर्गुणैरौचित्यसौभाग्यरूपाभ्यां द्वाभ्यां साधारणगुणाभ्यां च सहितो भवति । विचित्रमार्गेऽलङ्काराधिक्यादाभ्यन्तरगुणापेक्षया बाह्यं चाकचिक्यमाधिक्येन भवति, तेन वक्रोक्तिवैचित्र्यमस्य मार्गस्य जीवनं मन्यते । मध्यममार्गे उक्तयोरुभयोर्मार्गयोर्वैशिष्ट्यानि सौकुमार्यद्वारा वैचित्र्यद्वारा सृष्टाः कृत्रिमा सहजा चोभयात्मिका शोभा लभ्यते (जयमन्तमिश्र ई. २००५, पृ. १५५) । मार्गाणामुत्तममध्यमाधमत्वेन विभजनं कुन्तको नाङ्गीकरोति । उपर्युक्तां

कारिकां विवृण्वानेन कुन्तकेनोदीरितमस्ति- "न च रीतीनामुत्तमाधममध्यमत्वभेदेन त्रैविध्यं व्यवस्थापयितुं न्याय्यम्। यस्मात् सहृदयाह्लादकारिकाव्यलक्षणप्रस्तावे वैदर्भीसदृशसौन्दर्यासम्भवान्मध्यमाधमयोरुपदेश-वैयर्थ्यमायाति (कुन्तक वि.सं. २०३७, पृ. ९८)" । देशाधारेण रीतीनां नामकरणं च नानुचितं मन्वानः कुन्तकः पुनर्निगदितवानस्ति- "तदेवं निर्वचनसमाख्याकरणकारणत्वे देशविशेषाश्रयणस्य वयं न विवदामहे (कुन्तक वि.सं. २०३७, पृ. ९८)" इति । यद्यपि कुन्तकस्य मार्गादिनिरूपणं रीतेरितिहासे नवीनायामस्यायासो विद्यते तथापि विदुषामनुसारेण वामनविहितरीतीनां कुन्तकविहितमार्गाणां च मध्ये न किमपि पार्थक्यं विलोक्यते, अपि तु तेषां मते वामनस्य वैदर्भ्यादिरीतीनां स्थाने कुन्तकेन सुकुमारादिमार्गाणां स्थापनं केवलं शब्देनैव विहितं विद्यते । तस्य तथाकरणस्य बीजं तूद्भटस्य कोमलादिवृत्तिष्वेव वर्तते (जयमन्तमिश्र ई. २००५, पृ. १५१)।

'उत्कर्षापकर्षाभ्यां विना पदार्था रससमुत्पादका न भवन्ति । तेन कविभिः पदार्थानामुत्कर्षापकर्षाभ्यामेवालङ्कारविधानं क्रियते' इति विचारं प्रस्तुवता महिमभट्टेन प्रधानभावविवक्षाया एव पदार्थानामुत्कर्षापकर्षयोर्मुख्यकारणत्वं सम्भावितमस्ति । समासस्य पदार्थसम्बन्धाख्यापकत्वात् पदार्थोत्कर्षापकर्षयोरख्यापकत्वाच्च समस्तेषु पदेषु भावस्य विवक्षा न भवतीति महिमभट्टस्य विचारो वर्तते (जयमन्तमिश्र ई. २००५, पृ. १५६)। महिमभट्टस्यानुसारेण तादृशस्य समासस्य सर्वथाऽभावात् रीतिषु वैदर्भी एव प्रशस्ता रीतिरस्ति। उक्तं च-

अत एव च वैदर्भी रीतिरेकैव शस्यते।
यतः समाससंस्पर्शस्तत्र नैवोपपद्यते ॥ (व्यक्तिविवेकः २/१६)

यद्यपि महिमभट्टेन स्वग्रन्थे रीतिर्विषयीकृता नास्ति, तथापि काव्ये समासस्य स्थानं निर्धारयता तेन प्रसङ्गवशात् समासरहिताया वैदर्भीरीतेः प्रशंसा विहिता वर्तते। तेन महिमभट्टस्य रीतिविचारोऽपि समासाधृत एवास्तीत्यनुमातुं शक्यते। पन्थाः, मार्गः, रीतिः इत्येतत्पदत्रयं काव्यशास्त्रे समानार्थं मतवान् भोजराजो निगदितवानस्ति-

वैदर्भादिकृतः पन्थाः काव्ये मार्ग इति स्मृतः।
रीङ्-गताविति धातोः सा व्युत्पत्त्या रीतिरुच्यते ॥ (सरस्वतीकण्ठाभरणम् २/२७)

भोजराजानुसारेण विदर्भादिदेशेषु यः पथिञ्छब्देन बोध्यते, स एव काव्ये मार्गपदेनाभिधीयते । रीङ्धातोर्गत्यर्थकत्वाद् 'रीयन्ते अनया' इति विग्रहे तस्माद् धातोः करणार्थकक्तिन्प्रत्ययेन निष्पन्नो रीतिशब्दोऽपि काव्यशास्त्रे मार्गपर्यायत्वेन गृह्यते (जयमन्तमिश्र ई. २००५, पृ. १५६)। वैदर्भी, पाञ्चाली, गौडीया, अवन्तिका, लाटीया, मागधी चेति रीतेः षड्विधत्वं भोजराजाभिमतमस्ति। उक्तं च-

वैदर्भी साथ पाञ्चाली गौडीयाऽवन्तिका तथा।
लाटीया मागधी चेति षोढा रीतिर्निगद्यते ॥ (सरस्वतीकण्ठाभरणम् २/२८)

भोजराजो वामनरुद्रटयोर्मतसमन्वयेन गुणसमासयोरुभयोरेवाधारेण रीतिनिर्णयं विहितवानस्ति । स वामनाभितानां गुणानां रुद्रटाभिमतानां समस्तत्वादीनां च युगपत्सन्निवेशं वैदर्भ्यादीनां स्वरूपनिर्णये कृतवान् विद्यते । तदनुसारेण वैदर्भी समग्रगुणा समासरहिता च भवति (सरस्वतीकण्ठाभरणम् २/२९), पाञ्चाली ओजःकान्तिविरहिता पञ्चषाणां पदानां समासयुता च भवति (सरस्वतीकण्ठाभरणम् २/३०), गौडीया यथाशक्त्यधिकपदानां समासयुता ओजःकान्तगुणान्विता च भवति (सरस्वतीकण्ठाभरणम् २/३१), अवन्तिका पाञ्चालीवैदर्भ्योर्मध्यवर्तिनी भवति (सरस्वतीकण्ठाभरणम् १/३२),

लाटीया विविधरीतिमिश्रिता भवति चेत् पूर्वोक्तासु कस्याश्चिदारम्भे परमनिर्वाहे मागधी रीतिर्भवति (सरस्वतीकण्ठाभरणम् २/३३)। एवं भोजराजो रीतिनीर्णये समन्वयवादी दरीदृश्यते।

मम्मटस्य रीतिविचारे वामनोद्भटयोः समन्वयो दृश्यते । वृत्त्यनुप्राससन्दर्भे वृत्तिविचारं कुर्वता मम्मटेनोद्भटमतस्वीकारेण उपनागरिका, परुषा, कोमला चेत तिस्रो वृत्तयः स्वीकृताः सन्ति। तदनुसारेण माधुर्यव्यञ्जकानां वर्णानां प्रयोगे उपनागरिका वृत्तिर्भवति, ओजःप्रकाशकानां वर्णानां प्रयोगे परुषा वृत्तिर्भवति, अन्येषां वर्णानां प्रयोगे तु कोमला वृत्तिर्भवति। उक्तं च-

माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैरुपनागरिकोच्यते।

ओजःप्रकाशकैस्तैस्तु परुषा कोमला परैः। (काव्यप्रकाशः ९/८०)

उद्भटानुसारेण वृत्तिस्वरूपादिप्रतिपादनानन्तरं मम्मटो वामनस्य रीतिविचारं विचार्य उपनागरिकाया वैदर्भीत्वम्, परुषाया गौडीत्वम्, कोमलायाश्च पाञ्चालीत्वं प्रमाणितवानस्ति। उक्तमस्ति तेन- 'केषाञ्चिदेता वैदर्भीप्रमुखा रीतयो मताः (काव्यप्रकाशः ९/८१)'। एवं रीतिविचारे मम्मटो वामनोद्भटयोः समन्वयं विहितवान् वर्तते।

सङ्घटनाशब्देन रीतिविचारं कुर्वन्नलङ्कारसर्वस्वकारो रुय्यको गुणानां सङ्घटनाया धर्मत्वेन ग्रहणं विहितवान् वर्तते। स साहित्यमीमांसायां वैदर्भी-आवन्ती-पाञ्चाली-गौडीरूपाणां चतसृणां सङ्घटनानां स्वरूपं प्रवर्ण्य तेषां रसविशेषेण सम्बन्धं च प्रदर्शितवान् विद्यते (जयमन्तमिश्र ई. २००५, पृ. १५७)।

वाग्भटो रुद्रटमनुसृत्य समासाधारेण रीतिविचारं विहितवानस्ति। तदनुसारेण गौडीया बहुपदसमासा भवति चेद् वैदर्भी समासरहिता भवति (जयमन्तमिश्र ई. २००५, पृ. १५७) । हेमचन्द्रेण मम्मटमनुसृत्योक्तं वर्तते- 'माधुर्यौजःप्रसादव्यञ्जकाश्च वर्णा उपनागरिका परुषा कोमला च वृत्तिराचक्षते, वैदर्भी गौडीया पाञ्चाली चेति रीतय इत्यन्ये (हेमचन्द्र ई. १९२८, पृ. २९२) । अत्र हेमचन्द्रेण मम्मटोक्तो वृत्तिविचारोऽपि समुद्धृतो विद्यते । नरेन्द्रप्रभसूरिणा वृत्त्यनुप्रासप्रसङ्गे उपनागरिकादीनां वृत्तीनामाधारेण त्रिविधस्यानुप्रासस्य वर्णनं विहितमस्ति । पुनस्तेन कार्णाट्यादीनामेकादशवृत्तीनां स्वाभिमतानां स्वरूपं च प्रतिपादितं विद्यते (जयमन्तमिश्र ई. २००५, पृ. १५८) । राजशेखरमनुसृत्य वचनविन्यासक्रममेव रीतित्वेन स्वीकृतवान् शारदातनयो रीतेश्चातुर्विध्यमेवं प्रतिपादितवान् विद्यते-

रीतिर्वचनविन्यासक्रमः सापि चतुर्विधा।

तत्र वैदर्भपाञ्चाललाटगौडविभागतः॥ (भावप्रकाशनम् १/८४)

रीतेश्चातुर्विध्यं पूर्ववर्तिनां सम्माने उक्तवानपि स पुनः सौराष्ट्री द्राविडी चेति रीतिद्वयस्य पुनर्नामोल्लेखनं विधाय (भावप्रकाशनम् १/८४) देशानुसारेण रीतेर्बहुविधतां सङ्केतितवान् विद्यते । तेनोक्तमस्ति- 'तत्तद्देशीयरचननारीतिस्तद्देशनामभाक् (भावप्रकाशनम् १/८५)। शारदातनयः पूर्ववर्तिनां काव्यशास्त्रिणां विचारविमर्शं कृत्वा पञ्चोत्तरशतसङ्ख्यकानां रीतीनां सङ्केतं विहितवानस्ति, परं ग्रन्थविस्तरभयेन स तेषां स्वरूपादिकं प्रतिपादितवान् न विद्यते। प्रत्येकं पुरुषाणां प्रतिवचनं रीतिभेदाद् यथार्थतो वर्णने रीतीनामानन्त्यं भवतीति विस्तरभयात् पूर्ववर्तिभी रीतेश्चातुर्विध्यं सङ्केतितमिति रीतिविचारे शारदातनयस्य निष्कर्ष एवंविधो वर्तते-

पुंसि पुंसि विशेषेण कापि कापि सरस्वती।

तस्माच्चतुर्धा बोद्धव्या रीतिभेदप्रकल्पना॥ (भावप्रकाशनम् १/८५)

वामनस्य श्लेषादिगुणानां रुद्रटस्य समस्तादिशब्दानां मम्मटस्य माधुर्यादिगुणानां चाधारेण रीतेः स्वरूपं तद्भेदादिकं च प्रस्तुतवान् योगी अमृतानन्दोऽपि वामनवद् रीतेः काव्यात्मत्वं स्वीकृतवान् विद्यते । स रीतेश्चातुर्विध्ये दृढो दृश्यते । तेनोक्तमस्ति-

रीतिरात्मात्र काव्यस्य कथ्यते सा चतुर्विधा ।

वैदर्भी च तथा गौडी पाञ्चाली लाटिकेति च ॥ (अलङ्कारसङ्ग्रहः ५/१)

योगी त्रयाणामेव पूर्ववर्तिनां विदुषां वामन-रुद्रट-वामनानां मतसमन्वयेन वैदर्भ्यादीनां स्वरूपं यथायथं प्रतिपादितवान् वर्तते । रीतिविमर्शे चन्द्रालोककारो जयदेवो रुद्रटमनुसृतवान् विद्यते चेदेकावलीकारो विद्याधरश्च वामनमनुसृतवानस्ति । जयदेवेन यथायथं रुद्रटमतोऽङ्गीकृतो विद्यते, परं विद्याधरेण वामनस्य तिसृषु रीतिषु स्वाभिमता तिस्रो रीतयः संयोजिता विद्यन्ते (जयमन्तमिश्र ई. २००५, पृ. १५९-१६०) । तदनुसारेण वैदर्भी-पाञ्चाली-गौडीनां स्वरूपं वामनाभिमतमेवास्ति चेत् तासां साङ्कर्येण लाटी, आवन्ती, मागधी चेति तिस्रो रीतयो जायन्ते (जयमन्तमिश्र ई. २००५, पृ. १६०) ।

अग्निपुराणकारस्य राजशेखरस्य च विचारविलोडनं कृतवता शिङ्गभूपालेन ताभ्यामिव रीतिं बुद्ध्यारम्भं मत्वा सा पदविन्यासभङ्गिरूपा स्वीकृता विद्यते । तन्मते कोमला, कठिना, मिश्रा चेत रीतिस्त्रिविधा वर्तते । तेनोक्तमस्ति-

बुद्ध्यारम्भास्तथा प्रोक्ता रीतिवृत्तिप्रवृत्तयः ।

रीतिः स्यात् पदविन्यासङ्गी सा तु त्रिधा मता ॥ (रसार्णवसुधाकरः १/२२७)

एतेन विदुषा गुणाधारेण, समासाधारेण, माधुर्यादिव्यञ्जकानां वर्णानामाधारेण च कोमलादीनां तिसृणामेव रीतीनां स्वरूपादिकं प्रतिपादितमस्ति । तासां कोमलादीनां रीतीनां वैदर्भ्यादिनामकरणे हेतुत्वं च तेन यथायथं निरूपितमस्ति (जयमन्तमिश्र ई. २००५, पृ. १६१) । तेन देशाधृतानां सौराष्ट्र्यादीनामन्यासां रीतीनां च नाम्ना सङ्केतं विधाय ग्रन्थविस्तरभयात् तेषां स्वरूपादिकं निर्णीतं नास्ति (रसार्णवसुधाकरः १/२४१) । शिङ्गभूपालानुसारेण प्रतिकाव्यं तान्येव पदानि ते एव चार्था भवन्ति, परं तत्र नव्यतां रीतिरेवानयति । उक्तं च-

त एव पदसङ्घातास्ता एवार्थविभूतयः ।

तथापि नव्यं भवति काव्यं ग्रथनकौशलात् ॥ (रसार्णवसुधाकरः १/२४२)

शिङ्गभूपालस्य रीतिविचारे यद्यपि मौलिकता नास्ति, तथापि स्पष्टता तत्प्रतिपादितेषु रीतिसम्बद्धेषु सर्वेषु विषयेषु वर्तते (जयमन्तमिश्र ई. २००५, पृ. १६१) । वामनभिमता एव वैदर्भ्याद्यास्तिस्रो रीतीः स्वीकृतवान् विद्यानाथो गुणयुक्तायाः पदसङ्घटनाया रीतित्वेन परिभाषणमेवं विहितवानस्ति-

रीतिर्नाम गुणाश्लिष्टपदसङ्घटना मता । (प्रतापरुद्रीयम् २/२७)

विद्यानाथानुसारेण रीतय आत्मनः स्वभावा इव भवन्ति । यथा स्वभावा आत्मन उत्कर्षं वर्धयन्ति, तथैव रीतयोपित रसस्योत्कर्षं वर्धयन्ति । यथा स्वभावा शौर्यादिभिर्गुणैरुपकृता भवन्ति, तथैव रीतयोऽपि माधुर्यादिगुणैरुपक्रियन्ते । उक्तं च-

श्लेषादयो गुणास्तत्र शौर्यादय इव स्थिताः ।

आत्मोत्कर्षावहास्तत्र स्वभावा इव रीतयः ॥ (प्रतापरुद्रीयम् २/३)

विद्यानाथेन वैदर्भ्यादीनां रीतीनां स्वरूपाणि च प्रायेण वामनमनुसृत्यैव प्रतिपादितानि सन्ति । अतो विद्यानाथो

रीतिविमर्शे वामनमनुसरन् प्रतीयते।

यथा विशिष्टाऽवयसवसङ्घटना शरीरान्तर्वर्तिन आत्मतत्त्वस्योपकर्त्री भवति, तथैव पदसङ्घटनारूपा रीतिरपि काव्यात्मभूतस्य रसस्योपकारिका भवतीति विचारो विश्वनाथस्य वर्तते । सोऽपि वैदर्भी, गौडी, पाञ्चाली, लाटी चेति रीतेश्चातुर्विध्यं स्वीकृतवानस्ति। तेनोक्तं वर्तते-

पदसङ्घटना रीतिरङ्गसंस्थाविशेषवत्।

उपकर्त्री रसादीनां सा पुनः स्याच्चतुर्विधा॥ (साहित्यदर्पणः ९/१)

विश्वनाथानुसारेण यथा सुसङ्घटितः शरीरावयवविन्यासविशेषः सौन्दर्याधायकत्वेन आत्मन उत्कर्षं ख्यापयति, तथैव समुचितपदसङ्घटनाविशेषोऽपि काव्यसौन्दर्यं जनयन्ती काव्यात्मभूतस्य रसस्योत्कर्षमुत्कर्षयति। सैव रसोत्कर्षवर्धिनी समुचितपदसङ्घटना रीतिरुच्यते (जयमन्तमिश्र ई. २००५, पृ. १६२)। वैदर्भ्यादीनां रीतीनां स्वरूपप्रतिपादने त्वनेन प्रायो मम्मटमता अभिमताः सन्ति । एतेनापि माधुर्यादिव्यञ्जकवर्णानां समासस्य चाधारेण रीतीनां स्वरूपं निर्धारितं विद्यते (जयमन्तमिश्र ई. २००५, पृ. १६२)।

'रीतिरुक्तिस्तथा मुद्रा वृत्तिः काव्यस्य जीवितम् (अलङ्कारशेखरः १/२/१)' इति कथयताऽलङ्कारशेखरकारेण केशवमिश्रेण च रीतेः काव्यजीवितत्वं स्वीकृतं विद्यते । रीतेर्देशसम्बद्धता तस्या रसोपकारिता च तेन स्वीकृता वर्तते । तदनुसारेण गौडी, वैदर्भी, मागधी चेति रीतित्रयं विद्यते। उक्तं च-

तत्तद्रसोपकारिण्यस्तत्तद्देशसमुद्भवाः।

पद्येषु रीतयो गौडी वैदर्भी मागधी तथा॥ (अलङ्कारशेखरः १/२/२)

केशवमिश्रानुसारेण समासाधिक्ये गौडी, समासनैयून्ये वैदर्भी, गौडीवैदर्भ्योः साङ्कर्ये मागधी रीतिर्भवति । तदनुसारेण केचिन्मागध्या मैथिलीत्वेनापि सम्बोधनं कुर्वन्ति (जयमन्तमिश्र ई. २००५, पृ. १६२)। पण्डिराजो जगन्नाथो रीतिषु केवलं वैदर्भ्याः स्वरूपमेव प्रदर्शितवान् विद्यते। तदनुसारेण दोषरहिता माधुर्यव्यञ्जकवर्णभरिता रसपरिपाककारिणी प्रसादयुता च निर्मातुर्व्युत्पत्तिं प्रदर्शयन्ती रचना वैदर्भी रीतिर्वर्तते। उक्तं च तेन-

एभिर्विशेषविषयैः सामान्यैरपि दूषणै रहिता।

माधुर्यभारभङ्गुरसुन्दरपदवर्णविन्यासा।

व्युत्पत्तिमुद्गिरन्ती निर्मातुर्या प्रसादयुता।

तां विबुधा वैदर्भीं वदन्ति वृत्तिं गृहीतपरिपाकाम्॥ (जगन्नाथः वि.सं. २०६२, पृ. २६३)

पण्डितराजानुसारेण रीतिनिर्माणे कविभिरत्यन्तं सावधानैर्भाव्यम्, कवीनामनवधानतायां काव्ये रसभङ्गो भवति (जगन्नाथः वि.सं. २०६२, पृ. २६४) । केवलं वैदर्भीमेव प्रतिपादयता तेन तत्रैकस्मिन्नेवार्थे रीतिशब्दो वृत्तिशब्दश्च प्रयुक्तोऽस्ति । अतो वैदर्भ्यादिरीतीनामुपनागरिकादिवृत्तीनां चाभेदोऽस्तीति जगन्नाथाभिमतिरनुमातुं शक्या (जयमन्तमिश्र ई. २००५, पृ. १६२) । पण्डितराजस्य केवलं वैदर्भीप्रतिपादनं वीक्ष्य विद्वांसो रीतिविचारे उत्तरोत्तरं ह्रासं चानुमान्ति (जयमन्तमिश्र ई. २००५, पृ. १६२) । एवं रीतिविचारे जगन्नाथो मम्मटमनुसरन् प्रतीयते । अच्युतरायः साहित्यसारे रसोपकारिण्याः पदसङ्घटनाया रीतित्वं प्रतिपादयन् पूर्वाचार्याणां मतानुसरणं विहितवान् विद्यते, वामनादिवत् सोऽपि वैदर्भी, गौडी, पाञ्चाली चेति रीतेस्त्रैविध्यं स्वीकृतवानस्ति। तेनोदीरितं वर्तते-

तत्तद्रसार्हपदसङ्घटना रीतिरीरिता।

वैदर्भी च तथा गौडी पाञ्चाली चेति तत्क्रमात्॥ (साहित्यसारः ७/१३६)

असमासा वैदर्भी, चतुःपदसमासा पाञ्चाली, चतुरधिकपदसमासा गौडीति समासाधृतरीतिनिर्णयं विहितवताऽच्युतरायेण रीतिवृत्त्योर्भेदः प्रतिपादितोऽस्ति (जयमन्तमिश्र ई. २००५, पृ. १६३)।

कवयोऽपि प्रसङ्गेन काव्यशास्त्रसम्बद्धविषयेषु स्वाभिमतं प्रस्तुवन्तो दृश्यन्ते। काव्यस्वरूप-प्रयोजनादिविषये कालिदासभारविमाघादीनां विचाराः काव्यशास्त्रेष्वपि समुदाहृताः सन्ति। रीतेः सन्दर्भेऽपि कवय एवमेव स्वाभिप्रायं प्रकटितवन्तो विद्यन्ते। महाकवेर्माघस्य रीतविचार एवंविधो वर्तते-

म्रदीयसीमपि घनामनल्पगुणकल्पिताम्।

प्रसारयन्ति चतुराश्चित्रां वाचं पटीमिव॥ (शिशुपालवधम् २/७४)

अभिधया तु कविरत्र चतुराणां वाक्पटुतां प्रदर्शयन् वर्तते, परं व्यञ्जनयाऽस्य पद्यस्य कविपरोऽप्यर्थः प्रतीयते। अत्र माघानुसारेण कवयस्तन्तुवाया इव भवन्ति। यथैकप्रकारैरेव तन्तुभिर्विभिन्नास्तन्तुवाया विभिन्नान्येव वस्त्राणि निर्मान्ति, तथैवैकप्रकारकैरेव शब्दैर्विभिन्नाः कवयो विविधानि काव्यानि रचयन्ति (जयमन्तमिश्र ई. २००५, पृ. १६४)। 'गङ्गावतरणम्' इति महाकाव्यस्य रचयिता नीलकण्ठदीक्षितोऽपि महाकाव्यस्य प्रथमसर्गे एव रीतिविचारमेवं प्रस्तुतवान् विद्यते-

सत्यर्थे सत्सु शब्देषु सति चाक्षरडम्बरे।

शोभते यं विना नोक्तिः स पन्था इति घुष्यते॥ (गङ्गावतरणम् १/१०)

तस्यानुसारेण शब्दानां सत्त्वेऽपि, अक्षराणां सम्यग्विन्यासे विहितेऽपि च येन विना कथनं शोभायुक्तं न भवति, स एव पन्थाः कथ्यते। पन्था इत्यस्यार्थः काव्यशास्त्रे रीतिर्भवतीति तु भोजराजेनैव व्युत्पादितं विद्यते। 'वैदर्भी रीतिरास्वाद्येषु प्रथमा विद्यते, यत्रारोहणं कविकौशलस्य परा काष्ठास्ति। एषा रीतिः सरस्वत्या एव निःश्वसितं विद्यते। शृङ्गारादयो नवैव रसा अस्यां रीत्यां स्वादुत्वं भजन्ते। वैदर्भीयुक्ता कविवाणी स्वर्गापवर्गयोरानन्दमप्यतिशेते (जयमन्तमिश्र ई. २००५, पृ. १६५)' इति नीलकण्ठस्याभिप्रायो विद्यते। 'नवसाहसाङ्कचरितम्' इति काव्यस्य रचयित्रा पद्मगुप्तपरिमलाख्येन कविना वैदर्भमार्गस्यौपम्यमसिधारया विहितं विद्यते। तेन कालिदासादीनां पथा प्रयाणं तन्मते दुष्करं विद्यते (जयमन्तमिश्र ई. २००५, पृ. १६४)। विक्रमदेवचरितस्य रचयितुर्विल्हणस्यानुसारेण वैदर्भी रीतिः सरस्वत्या विलासभूमिरस्ति, यत्र पदानि सौभाग्यं प्राप्नुवन्ति। एषा रीतिः सहृदयानां श्रोत्रान्तः सुधाया अनभ्रवृष्टिं कुर्वन्ती कस्यचित् सौभाग्यशालिनः कवेरेव रचनायामुदेति (जयमन्तमिश्र ई. २००५, पृ. १६४)। नैषधीयचरिते महाकविना श्रीहर्षेण वैदर्भ्या दमयन्त्या वर्णनव्याजेन वैदर्भ्या रीतेर्वर्णनमेवं विहितं विद्यते-

धन्यासि वैदर्भि गुणैरुदारैर्यया समाकृष्यत नैषधोऽपि।

इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया यदब्धिमप्युत्तरलीकरोति॥ (नैषधीयचरितम् ३/११६)

स वैदर्भीं धन्यां मनुते, यतो हि सा स्वस्या उदारैर्गुणैर्नैषधीयचरितमहाकाव्यमप्याकृष्टवती विद्यते (जयमन्तमिश्र ई. २००५, पृ. १६५)। बालरामायणे राजशेखरेण वैदर्भी रीतिः कर्णलेह्यां माधुर्यगुणं निष्यन्दत इत्युट्टङ्कितं विद्यते। तदनुसारेण वैदर्भ्यामेव रीत्यां वाग्देव्या निवासो भवति, कामदेवश्च लीलां विदधाति (जयमन्तमिश्र ई. २००५, पृ. १६५)।

उपसंहारः

भरतकृतस्य नाट्यशास्त्रस्य प्रवृत्तितो विकासक्रममारब्धवती रीतिर्भामहस्य, दण्डिनः, विष्णुधर्मोत्तरपुराणस्य, बाणभट्टस्य च मार्गादीनामाधारे विकसिता बभूव । रीतेः परिभाषणं विभाजनादिकं च विधाय काव्यशास्त्रपरम्परायां रीतिसम्प्रदायस्य प्रवर्तनपुरःसरं रीतेः काव्यत्मत्वेन स्थापनं वामनाचार्येण व्यधायि । पश्चवर्तिभिः कैश्चिद् वामनमतस्याङ्गीकारेण कैश्चिच्च तन्मतस्येषत्परिवर्तनेन रीतेः स्वीकारो विहितः । रीतिपरम्पराया अध्ययने न केवलं रीतिवाचकाः शब्दा एव, अपि तु रीतेराधारोऽपि परिवर्तनशीलोऽनुभूयते । वामनात् पूर्ववर्तिभी रीतिः काव्यमार्गत्वेनैव स्वीकृत आसीत्, वामनेन तस्य काव्यात्मत्वकल्पना विहिता, पश्चवर्तिभिश्च पुनरवयवसंस्थानविशेषस्यात्मोपकर्तृत्वमिव रीतेश्च काव्यात्मभूतस्य रसस्योपकारिता स्वीकृता, यतो हि रीतेः काव्यात्मत्वं स्वीकृतवतां काव्यशास्त्रिणां सङ्ख्याऽङ्गुलीगण्यैव वर्तते । वामनानन्तरं योगिनाऽमृतानन्देन केशवमिश्रेण च रीतेः काव्यजीवितत्वमङ्गीकृतं दृश्यते । प्रयोगदृशा ऋग्वेदात् काव्यतत्त्वदृशा च नाट्यशास्त्रादारब्धायां रीतिपरम्परायां प्रायेण समेऽपि काव्यशास्त्रिण उपस्थिता दृश्यन्ते, यतो हि शब्दानां भिन्नत्वेऽपि तत्त्वतो रीतिः प्रायेण सर्वैरपि विद्वद्भिर्विषयीकृताऽस्ति । यद्यपि ध्वनिप्रवर्तनानन्तरं रीतेः शरीरपक्षत्वेन व्यवस्थापनं विधाय काव्यशास्त्रिभी रीतितत्त्वं तावता महत्त्वेन नोपस्थापितमस्ति, तथापि रीतिं पूर्णतोऽतिरिच्य न कोऽपि काव्यशास्त्री काव्यशास्त्रं विरचितवानस्ति । अतो वामनमतमङ्गीकृत्य रीतेरेव काव्यात्मत्वं स्वीकर्तुं यद्यपि न पार्यते तथापि काव्यशास्त्रिणां रीतितत्त्वविमर्शानुशीलनानन्तरं 'रीतिः काव्यसृष्टौ महत्त्वपूर्णाऽस्ति, यस्या अविचारेण काव्यसृष्टिर्न सम्भवति' इति निश्चित्य निष्कृष्य च वक्तुं शक्यते ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

अच्युतरायः. ई. १९०६. *साहित्यसारम्.* सम्पा. पणशिखर वासुदेव लक्ष्मण शास्त्री. मुम्बई : तुकाराम जावजी.

अमृतानन्दयोगी. ई. १९४९. *अलङ्कारसङ्ग्रहः.* सम्पा. के. रामचन्द्र शर्मा भी. कृष्णमाचार्य. मद्रास : अडयर लाइब्रेरी.

आनन्दवर्धनः. ई. २०१३. *ध्वन्यालोकः.* सम्पा. रेवाप्रसाद द्विवेदी. अनु. रेवाप्रसाद द्विवेदी. वाराणसी : कालिदाससंस्थानम्.

कुन्तकः. वि.सं. २०३७. *वक्रोक्तिजीवितम्.* अनु. श्री राधेश्याम मिश्र. वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत संस्थान.

केशवमिश्रः. ई. १९८४. *अलङ्कारशेखरः.*सम्पा. अनन्तरामशास्त्री. वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत सीरीज अफिस.

जगन्नाथः. वि.सं. २०६२. *रसगङ्गाधरः.* अनु. डा. शशिनाथ झा विद्यावाचस्पतिः प्रो. डा. श्रीनारायणमिश्रः. प्रथमो भागः. ३ भागाः. वि.सं. २०६२, वाराणसी : चौखम्बा कृष्णदास अकादमी.

जयमन्तमिश्र, डा. ई. २००५. *काव्यात्ममीमांसा.* वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन.

दण्डी. वि.सं. २०६१. *काव्यादर्शः.* सम्पा. डा. जमुना पाठक. अनु. डा. जमुना पाठक. वाराणसी : चौखम्बा कृष्णदास अकादमी.

नीलकण्ठदीक्षितः. ई. १९१६. *गङ्गावतरणम्.* सम्पा. वासुदेव शर्मा केदारनाथशास्त्री. मुम्बई : तुकाराम जावजी.

पाणिनिः. ई. १९९८. *अष्टाध्यायी.* सम्पा. राजकिशोर मणि त्रिपाठी. गोरखपुर : संस्कृत सेवा संस्थान.

बाणभट्टः. वि.सं. २०२९. *हर्षचरितम्.* अनु. पं. जगन्नाथपाठकः. वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन.

भरतः. ई. १९८४. *नाट्यशास्त्रम्.* सम्पा. डा. रविशङ्कर नागर. दिल्ली : परिमल पब्लिकेसन्स.

भामहः. वि.सं. २०४२. *काव्यालङ्कारः*. अनु. देवेन्द्रनाथ शर्मा. पटना : विहार राष्ट्रभाषा परिषद्.

भोजराजः. ई. १९३४. *सरस्वतीकण्ठाभरणम्*. सम्पा. वासुदेवशर्मा केदारनाथशर्मा. मुम्बई : पाण्डुरङ्ग जावजी.

मम्मटः. ई. १९५५. *काव्यप्रकाशः*. अनु. डा. सत्यव्रत सिंह. वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन.

महिमभट्टः. वि.सं. २०४९. *व्यक्तिविवेक*. अनु. रेवाप्रसाद द्विवेदी. वाराणसी : चौखम्भा संस्कृत संस्थान.

माघः. ई. १९९९. *शिशुपालवधम्*. सम्पा. आचार्य कृष्णमोहन शास्त्री. अनु. श्रीधर्मदत्तोपाध्यायः. वाराणसी : चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन.

राजशेखरः. वि.सं. २०२१. *काव्यमीमांसा*. सम्पा. डा. रमाशङ्कर त्रिपाठी. अनु. डा. गङ्गासागर राय. वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन.

राधाकान्तदेवबहादुर. वि.सं. २०८१. *शब्दकल्पद्रुमः*. चतुर्थो भागः. वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज अफिस.

रुद्रटः. वि.सं. २०२३. *काव्यालङ्कार*. अनु. श्री रामदेव शुक्ल. वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन.

वामनः. ई. १९४१. *काव्यालङ्कारसूत्राणि*. सम्पा. डा. बेचन झा. वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान.

विद्यानाथः. वि.सं. २०३८. *प्रतापरुद्रीयम्*. अनु. मधुसूदन शास्त्री. वाराणसी : कृष्णदास अकादमी.

विश्वनाथः. ई. २०१६. *साहित्यदर्पणः*. अनु. शालिग्राम शास्त्री. दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास.

व्यासः. वि.सं. २०७३. *अग्निपुराण*. गोरखपुर : गीताप्रेस.

शर्मा, डा. गङ्गा सहाय, अनुवादकः. ई. २०१६. *ऋग्वेदः*. दिल्ली : संस्कृत साहित्य प्रकाशन.

शारदातनयः. ई. १९८३. *भावप्रकाशनम्*. अनु. डा. मदनमोहन अग्रवाल. वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन.

शिङ्गभूपालः. ई. १९७९. *रसार्णवसुधाकरः*. सम्पा. टी. वेङ्कटाचार्य. मद्रास : अडयर लाइब्रेरी.

श्रीहर्षः. ई. २०२१. *नैषधीयचरितम्*. अनु. श्रीशेषराजशर्मा रेग्मी. वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन.

हेमचन्द्र. ई. १९२८. *काव्यानुशासनम्*. सम्पा. रसिकलाल परीक्षक. मुम्बई : श्री महावीरजैनविद्यालयः.